शोध रान पिंगळ्याचा

दारावरच्या टक् टक् ने झोप चाळवल्या गेली. कड फेरत परत झोपण्याचा प्रयत्न केला. टक् टक् चा आवाज परत वाढला. कान शुध्दीवर आले, परंतू डोळे अजून झोपेतच होते. नजर वर गेली अस्पष्ट अशी छपराची आकृती दिसायला लागली. नेहमीच्या बेडरुम च्या दृश्यापेक्षा हे काही वेगळेच दिसत होतं. क्षणभर वाटलं आपण कोठे आहोत ? टक् टक् चा आवाज परत वाढला. ''एक रॅप्टर (गरूड जातीचे शिकारी पक्षी) झाडावर बसलाय '' बाहेरुन आवाज आला. कालचे तापलेले उन्ह, गरम झोंबणा-या झळा आणि सर्व शरीराला प्रचंड गचके देणा-या रस्यावरील आठ तासांचा प्रवास संपवून, विश्रामगृहाचा ठावठीकाणा शोधून आणि शेवटी कशातरी शिदो-या पोटात लोटून थकल्या भागल्या शरीरांनी आम्ही केव्हा निद्राधीन झालो ते कळलंच नव्हतं. . त्या आवाजामुळे काल दुपारच्या भर उन्हात आम्ही सगळ्या मंडळींनी प्रवास सुरु केल्या नंतरचे हेच ते गंतव्य स्थान असे चित्र थकलेल्या मनावर हळुहळू स्पष्ट व्हायला लागलं. शरीरासोबत मन भानावर आलं आणि आपण मेळघाटातील चौराकुंडच्या वनविश्रामगृहांत मुक्कामाला आहोत ते लक्षात आलं. कालच्या प्रवासाच्या अंतीम टप्यांत त्या खडबडत्या रस्त्यावर रात्री च्या अंधुक प्रकाशात पूर्व सूचीत जागी जेव्हां कुठलीच वास्तू दिसली नाही, तेव्हा या दाट जंगलातून परत वापस कूठे जावं आणि समजा परत जायच ठरवीलेच तर परतीचा मार्ग सापडेल काय अशा विचारांनी अस्वस्थ झालो होतो. परंतु अशा प्रसंगी एखादा धीराचा मित्र समोर न आला तरच नवल !'' चला अजून पुढे जाऊन बघूया ! '' एकाने सुचविले. आणि खरच अर्धा एक कि.मी.गेल्यावर अस्पष्ट अशी गावाची रुपरेषा दिसायला लागली. तरसाच्या भितीने जशी घाबरावी तशी केकाटणारी काही उपेक्षित कुत्री सोडून सर्वीकडे सगळं काही शांत शांत होत. कोठल्या घरावर थाप मारावी आणि इतक्या रात्री काय प्रतिक्रिया होईल या भितीपोटी मन पूढे जायला धजत नव्हते. शेवटी थोडे बरे दिसणा-या घरावर थाप मारण्याचे नाइलाजाने ठरवावे लागले. परंतू सुदैवाने ते घर एका वनरक्षकाचेच निघाले. आम्ही आमच्या आरक्षणाची माहिती सांगीतल्यावर आणि चौकीदारा बद्दल चौकशी केल्यावर घरातील इसम म्हणाला, '' काय फालतु !'', आणि आम्हाला विस्मयाचा धक्काच बसला. आठ तासांचा खाच खळग्याच्या प्रवासानंतर आमच्या चौकशीवर त्याची ही प्रतिक्रीया ऐकल्यावर आम्हाला थोडा रागच आला. मिणमिणत्या दिव्याच्या प्रकाशात आमच्या चेह-यावरचे विस्मयीत भाव बघून त्याने सविस्तर पणे सांगीतले ''चोराकुंड च्या रेस्टहाऊसचा चौकीदार याचे नांव 'फालतु' आहे.'' हे ऐकल्यावर आमच्या थकलेल्या चेह-यावर मिष्कील हंसू उमटले. आपसात थोडी खसखस पिकली कारण, मनात विचार आले, की इतक्या रात्रीला हे फालतू नावाच प्रकरण खरच फालतू निघालं तर चांगलीच फजीती होणार व या जंगलांत जमिनी वरच झोपायची पाळी येणार. उदास मनाने वनरक्षकाने सांगीतल्या प्रमाणे त्याच घर शोधून काढलं आणि बघतो तर काय ते एक अत्यन्त उत्साही व तत्पर असं व्यक्तिमत्व निघाल. चौकशीत आपल आगळ वेगळ नाव फालतु'अगदी सहजरित्या सांगायला तो थोडाही अडखळला नाही की लाजला नाही. आमची परिस्थिती पाहून त्याने वनविश्रामगृहात राहण्याची झटपट व्यवस्था केली. त्याच मूळ नाव 'फलत 'म्हणजे फळणारा की 'फलित ' म्हणजे 'फळ ', असे विचार डोक्यात सतत फीरत होते. टकटकीच्या आवाजानंतर विचारचक्र थांबल. दार उघडल्यावर कालची वामन मुर्ती बिना दुधाचा चहा घेवून आत आली. त्याच्याच मागून आमची चौकडी

आतं शिरली. सकाळच्या प्रहरी कडवट गुळाच्या चहाची गोडी सगळ्या थकव्यावर मात करुन गेली. इतक्या पहाटे चहा बनवून आणणा-या या वामन मुर्तीचे नांव त्याच्या जन्मदात्यांनी 'फालतू' च्या ऐवजी' 'अफलातून' ठेवलं असतं तर जास्त संयुक्तिक ठरल असतं असे उगाच वाटले.

झटपट सर्व कार्यक्रम आटोपून आणि गळ्यात बायनॉक्युलर अडकविल्यावर जेव्हा वनविश्रामगृहाच्या पडवीत पाय टाकला तेव्हा ते समोरचे दृश्य बघून आपण स्वर्गात तर नाहीना अशी क्षण भर कल्पना चाटून गेली. तांबडं फुटण्याच्या पूर्वीची वेळ, समोर उंच सातपुड्याच्या लांबचलांब पर्वतरांगा, मध्ये आदिवाश्याची शेतं, चार बलदंड खुट्यांवर उभारलेली छपरी वजा शेतघरं, छपरीच्या समोर विझत चाललेल्या शेकोट्या (आग) बघीतल्यावर ती घरं म्हणजे बहुधा शेतीच राखण करणा-या कोरकूंच्या बेडरुम असाव्यात.   उजवी कडील पायवाटे वरून येणा-या खिन.. खिन.. अशा लयबद्ध संगीतमय आवाजाने अचानक लक्ष वेधुन घेतलं. बघतो तर काय, आठदहा आदीवासी बायकांची ओळ पाण्याने भरलेल्या घागरी डोक्यावरुन घेत गावांकडे जातांना दिसली. तो आवाज बहुधा त्यांच्या पायातील चांदीचे तोडे (कडे) एकमेकावर आपटून येत असावा. आता तांबडं फुटायला लागलं, तो रॅप्टर ज्या दिशेने उडाला ते झाड कुमारने दाखविले. आम्ही एकाग्र चित्ताने त्या दिशेने वाटचाल सुरु केली. त्याला शोधण्या निमीत्त आमची पावले इतकी हळूवार पडत होती की, एखादा साप जरी पायाखाली आला असता तरी बिचारा चावला नसता. समोर एक जूनं मोठं झाड दिसल. ते पन्नासेक फुट उंच असावं. त्याच्या शेंड्यावर आमच लक्ष'बसलेल दिसलं. पक्षी सुर्योदय झाल्या शिवाय आणि त्याच्या उष्णतेत आपलं शरीर तापविल्या शिवाय पुर्ण कार्यक्षम होत नाहीत. सुर्याच्या उबेमुळे त्यांच्या पचन क्रिया जास्त कार्यक्षम होतात. त्यामुळे कदाचीत ते सुर्योदयाची वाट पाहत असाव. आणि खरच आजच्या सुर्याच्या पहिल्या किरणाचं स्वागत त्यानेच केलं ! आमच्या दुर्बिणी 'लक्ष्या' चा भेद करायला लागल्या. नक्की कोठला गरुड आहे याबद्दल नेहमी प्रमाणे तर्क वितर्क सुरु झाले. पटापट पुस्तके बाहेर आली आणि शोध क्रियेला सुरूवात झाली. शेवटी आमचे गरुड तज्ञ श्री कुमार पाटील व पक्षी तज्ञ श्री पद्माकर लाड यांच्यात शेवटी एकदाची सहमती झाली, आणि तो शॉर्ट टोड ईगल (नागन्त) जातीच्या गरुडाचा बच्चा आहे हे

निश्चित झाले. (फोटो १) वया बरोबर गरूड पक्षाच्या पंखांच्या रंग ठेवणीत अतिशय बदल घडत असतात त्यामुळे त्याची जात व वर्ग ओळखणे हे नेहमीच विवादीत असते. त्याचे फोटो टिपल्यावर समाधानाने वनविश्रामगृहा कडे वाटचाल सुरु केली. रात्रीला भुताटलेल व उबडखाबड दिसणा-या वास्तुचं स्वरुप सकाळच्या कोवळ्या प्रकाशात सुर्यदेवाने पालटुन टाकलं होतं. ते दोन खोल्याचं व समोर छानशी पडवी असं सुंदरस वनविश्रामगृह. सभोवती अधून मधून तुटलेल्या बांबुंच्या कूंपणाने त्याचे सौंदर्य अभादीत ठेवण्यासाठी केलेला केविलवाणा प्रयत्न म्हणजे जशी फाटक्या चोळी लुगड्याने एका आदिवासी तरुणीचा. अंगणात भूतकाळांत केव्हातरी कोण्या एखाद्या रसिक फॉरेस्ट ऑफीसरने बाग लावण्याच्या उत्साही प्रयत्नांचे वर्तमानातील खंडारं जरी दिसत असले तरी निसर्गाच्या बागाईतदाराने जोपासलेल सौंदर्य मात्र अबाधित होतं. छान डेरेदार मोठमोठ्या झाडांनी वेढलेल्या ह्या परिसराची शोभा अवर्णनीय होती.

डॉ. खोडेची चुळबुळ सुरु झाली. आमचे डॉक्टर म्हणजे सदा आनंदी. गळ्यात निकॉनचा कॅमेरा, त्यांच्याशी घसिट करणारी ती दुर्बिण, हातामध्ये झूम लेन्स असणारी बॅग. या परिधानात जरी हे व्यक्तितत्व जड दिसत असले तरी कार्यक्षमतेत त्याचा आवेश कोणा तरुणालाही लाजवणारा असतो. ''चला, लवकर निघा, नाही तर ते फॉरेस्ट आऊलेट (रान पिंगळा) दिसणार नाही', असा फालतूचा नांदा सुरू झाला. फालतू' हे ऑल इन वन असे व्यक्तीमत्व वाटले. जंगलाच्या खाणाखुणा पक्ष्यांचा रहिवास याची इत्यंभूत माहिती ठेवणारा इथला एकमेव कोरकू असावा. गाडीत फटाफट सामान कोंबले गेले व गाडी सुरु करणार तेव्हा ती रिकामी व हलकी भासायला लागली. बघतो तर काय आमचे ज्ञानेश्वर दमाहे कोठेतरी लुप्त झालेले. थोडा वैताग आला परंतु ही त्यांची नेहमीचीच संवय. कुणाची नजर फीरत नाही तोच एवढे जाडे व्यक्तीमत्व क्षणात येथे तर क्षणात तेथे असे कसे गायब होते हे गुढच आहे. फालतू' चा तगादा सुरु होता. अशा घाईच्या वेळेस त्यांच्या अनूपस्तितीमुळे मात्र सगळे वैतागले होते. शेवटी नाल्याकडून डुलत डुलत दुर्बिण लटकवून 'मुर्ती' येतांना दिसली. आम्ही सगळे ओरडण्या आधीच '' अस्वलीच्या झाडावर ताज्या ओरबडलेल्या खुणा दिसल्या. चला बघायला.'' ''तुम्ही तर नाही ना केल्या'?' आम्ही थोडे वैतागुनच विचारले.

आमच्या मंडळीत दमाहे ही एक आंगळी वेगळीच व्यक्ती आहे. कुठल्याही जंगल निरीक्षणाच्या मोहिमेचा यांचा स्वतःचाच एक स्वतंत्र व गावावेगळा असा उद्देश असतो तर बाकी

सर्व दुय्यम. परंतू म्हणा काही त्यांच्या या स्वतंत्र अजेंड्यापायी आम्हाला जंगल भटकंतीत नविन नविन बघायला मिळते व शोध लागतात.

या मोहिमेतील रान पिंगळ्याचे (फॉरेस्ट आऊलेट) वास्तव्य रेस्ट हाऊसपासून पूर्वदिशेला चार-पाच कि.मी.अंतरावर होते. हा रान पिंगळा फक्त भारतातच आढळायचा आणि पुस्तकातील माहीतीनुसार, १८८५ पासून लुप्त झाल्याच्या नोंदी आहेत. १९०५ साली मात्र एका इंग्रज व्यक्तिने याला परत पाहिल्याचे नमूद केले आणि पेंढा भरलेला पक्षी लंडनच्या म्युझियमला भेटपण केला. त्या काळात एवढा दुर्मिळ पक्षी म्युझियमला दिल्यामुळे त्यांची वारेमाप स्तुती झाली व खुप प्रसिध्दीही मिळाली. परंतु नंतर असे कळले की तो रान पिंगळा नसून ते एक वेगळ्याच प्रकारचे घुबड होते. त्या महाशयाने नेहमी आढळणा-या पिंगळ्याला बेमालूमपणे पंख खोचून त्याला रान पिंगळा सदृश बनविले होते. नंतर काय झाले ते कळले नाही, परंतु ख-या रान पिंगळ्याच परत दर्शन व्हायला १९९८ हे वर्ष उगवाव लागलं. पामेला रासमुसन ह्या पक्षी अभ्यासक अमेरिकन स्त्रीने नंदूरबार जवळ या पक्षाला परत बघितल्याच्या व छायाचित्रणही केल्याच्या नोंदी आल्यात. नंदूरबार हे गांव सातपुडा पर्वतरांगेच्या अतिपश्चिमेकडील सह्याद्री जवळचे टोक. जुन्या माहीती प्रमाणे हा पक्षी सातपुडा पर्वतात तापीच्या खो-यात आढळल्याचा नोंदी होत्या. १९९२ पासून आम्हा पक्षी मित्रांना नविन नविन पक्षी बघण्याचा, ओळखण्याचा व नोंदी घेण्याचा छंद लागला होता. अनेकदा बोलण्याच्या ओघात गुलाबी डोक्याचे बदक, जॉर्डन कोर्सर तसेच रान पिंगळ्याबाबत चर्चा होत असायची. त्यामूळे हा पक्षी अमरावती जिल्ह्यात सुद्धा असू शकेल ही आमची धारणा होती. अशा अनेक शोध मोहिमे पैकी महेंद्री जंगलातील मोहीम सांगावीसी वाटते.

आमचे मित्र व पक्षीतज्ञ प्रा. किशोर रिठे यांच्या सांगण्यावरुन असे कळले की, रान पिंगळा महेंद्री जंगलात दिसला. त्याने काढलेला फोटो बघीतल्यावर आमच्या उत्साहाला पारावार राहिला नाही. आम्ही मंडळीनी तिकडे कुच केले, आणि तेथील महेंद्रीच्या रेस्टहाऊस वर मुक्कामी राहीलो. आणि पहा, जो पक्षी १८८५ नामशेष झाल्याचा नोंदी होत्या तो रेस्टहाऊस समोरील बेलाच्या झाडावर सहज बसलेला आढळला. तसल्याच प्रकारच्या व आकाराच्या नेहमी दीसणा-या पिंगळ्याच्या स्पॉटेड आऊलेट व जंगल आऊलेट ह्या आणखी दोन जाती आहेत, पण ही त्यापेक्षा ही स्वारी जरा वेगळीच दिसत होती. कॅमेरा आणि झूम लेन्सेस वापरुन फोटो घेतले आणि व्हीडीओ कॅमे-याने चांगले तीस मिनिटाचे छायाचित्रण केले. रान पिंगळा जेव्हा लुप्त झाल्याचे ज्या काळात घोषित झाले त्यावेळी भारतामध्ये फोटोग्राफी नविनच होती. आणि पक्षांचे फोटो काढणे अधीकच दुर्लभ. ह्या सर्व कारणांमुळे ह्या पक्षाचे जिवंत छायाचित्र उपलब्ध नसलयाने चित्रकाराने रंगकुंचल्याने काढलेले चित्रच काय ते उपलब्ध. ते किती जिवंतपणे काढले असावे हे तो चित्रकारच जाणो. त्यामूळे थोडा वेगळा दिसणारा हा पक्षी म्हणजे रान पिंगळाच आहे अशी आमची खात्री पटली व त्यामुळे पूढे गंमतशीर गोष्ट घडली.

जगामध्ये नामशेष झालेल्या पक्ष्यांचे संशोधन व नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या पक्ष्यांना वाचविण्या करिता काही स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत, त्यात एक केवळ घुबडा साठी वाहुन घेतलेली संस्था कॅनडा या देशात कार्यरत आहे. त्या संस्थेच्या पक्षी मित्रांसोबत

आम्ही इंटरनेट माध्यमाद्वारे माहितीचे आदानप्रदान केले व त्यांचे मत मागविले. आम्ही काढलेली व्ही.डी.ओ. फिल्म बघितल्यावर त्यांनीही हा पक्षी रान पिंगळाच असावा असे कळविल्यावर आम्ही खुप आनंदलो पण काय सहा महिने होत नाही तोच पामेला रासमुसन ह्यांनी रान पिंगळ्याचे छायाचित्र प्रसिध्द केले. ते छायाचित्र आम्हाला दिसलेल्या रान पिंगळ्यापेक्षा थोडे वेगळे होते आणि आमचा भ्रमनिरास झाला. (फोटो २,३) वरील सर्व आठवणी आता परत ताज्या झाल्या व त्यावर संवाद करित आम्ही चौराकुंडाच्या 'त्या' ठिकाणी केव्हा पोहोचलो कळलेच नाही. ज्या परिसरात आम्ही निरीक्षण करणार होतो ती एक चार-पाच एकराची दोन फुट उंचीचे गवत, रायमुनियाची झुडपे, बोरी आणि अनेक काटेरी वनस्पतीने व्यापलेली सपाट जागा, तिच्या पूर्वेकडे दाट झाडीचे उंच डोंगर, उत्तरेकडे रस्ता व शेते, दक्षिणेकडे सागाच्या उंचच उंच झाडाचे जंगल आणि वर सागाच्या झाडांची वीस फुट सरळ उभे बुंधे आणि त्यावर एकमेकात गुंतलेल्या झाडांच्या पानांची छत्रीवजा आच्छादन.

आमचे एक पक्षीमित्र राजू कसबे हे ह्या क्षेत्रातील जाणते म्हणून प्रसिध्द आहेत आणि त्यांनी आम्हाला ह्या सहलीवर निघण्यापूर्वी त्यांनी बनविलेली रान पिंगळ्याच्या आवाजाची ध्वनीफीत दिली होती. हा रानघुबड आमंत्रणावरुन येणारा पाहुणा नव्हता हे आम्हाला माहित होतं. आम्ही त्या टेकडीच्या पायथ्याशी त्या जंगलाच्या मधोमध कुमार पाटलाला टेपरेकॉर्डर घेऊन बसविले. पाटलाच्या पूर्वपश्चिम दिशेला दोन तिनशे फुटावर डॉक्टर ट्रायपॉडवर झूम कॅमेरा लावून बसले. मी व लाड उत्तरपश्चिम दिशेला व्ही.डी.ओ.कॅमेरा घेऊन बसलो आणि कुमारनी ध्वनीफित चालू केली. जंगल तसं शांतच होतं आणि टेपरेकॉर्डर मधून निघणा-या कूघ्रघ्रकु..... कूघ्रघ्रकु...या आवाजाने सर्व जंगल भरुन गेलं. पाच ते सहा मिनीटं गेली असतील, इतक्यात फालतु इशारा केला व सांगितले ''डॉक्टर साहेब तुमच्या डोक्यावरील झाडच्या फांदीवर घुबड बसला आहे.'' डॉक्टरची त्रेधा तिरपीट उडाली कारण ट्रायपॉड वरुन अगदी डोक्यावरचा फोटो काढणे अशक्य असते. काट्या गोट्याची पर्वा न करता, डॉक्टर पाठीवर तसेच झोपले, ट्रायपॉड पोटावर आडवा विसावला आणि कॅमेरा डोळ्याला लागला. डॉक्टरांनी पंचवीस एक फोटो काढले तेही एका मिनिटात. परंतु त्यांना ते एक युग गेल्यासारखे वाटल्याचे त्यानी सांगीतले. आम्ही मात्र शांत मनाने व्ही.डी.ओ.शुटींग घेत होतो. आम्हाला पंधरा मिनीटे त्या पक्ष्यांचे दर्शन होत नाही तोच दुसरा पक्षी त्याच्या सोबत येऊन बसला. त्यात नर कोठला व मादी कोठली '' नरो वा कुंजरोवा,'' आमच्या दृष्टिने त्याला महत्व नव्हते. या पक्ष्याचे डोके साध्या पिंगळ्या पेक्ष्या थोडे चपटे असून डोक्या मागील पिसे तपकीरी आढळली. छातीवरील पिसे ज्यास्त पांढरी व पिंजलेल्या कापसा सारखी दिसलीत आणि त्याचा आवाजही अगदी वेगळा होता. हा पक्षी महेंद्रीत पाहिलेल्या पक्ष्यापेक्षा निश्तीतच वेगळा वाटला. जगातील एका दुर्मिळ जातीच्या पक्ष्याचे दर्शन झाले या आनंदात आम्ही रेस्टहाऊसला परतलो. इतका हा दुर्मिळ पक्षी मेळघाटात असावा आणि म्हणून याला ''मेळघाटचा अनमोल ठेवा'' का म्हणू नये ?

भुतकाळातील पक्षी धुरंधरांच्या वक्तव्या वरुन असे आम्हाला नेहमीच वाटत असे की दुर्मिळ पक्ष्याच्या दर्शना साठी दिवसेंदिवस पायपिट करावी लागते, पण या रानघुबडाच्या बाबतीत आतापर्यत आमचं नशीबच फालतू ! परंतू आज मात्र कित्येक वर्षाच्या परिश्रमाचे सार्थक झाल्यासारखे वाटले. फालतूच्या मार्गदर्शनाने दिनों का काम घंटोमे तसेच घंटो का काम जसे

मिनटो में झाले. तीन दिवसांची मोहीम एका दिवसात अकस्मात संपली आणि पुढील दोन दिवस काय करावे हा यक्ष प्रश्न पुढे आला. पूढील मोहीमेची आखणी सुरू झाली व २० कि.मी. वरिल रंगुबेलीला जायचे ठरले.

डॉ. विजय इंगोले
शिरीषकुमार पाटील